

ՄԱՅՐՍ ՓՐԿԵՅ ԶԻՍ ԵՓՐԱՏԵՆ

Շապին-Գարահիսարի հերոսամարտին շքեղ 26 օրերուն վրա սև վարագույր իջնալեն հետո, երբ բերդեն վար իջանք, մեզմե 500—600 հոգի, ամբողջությամբ կին, երեխա ու պատանի, քաղաքեն մեկ ժամ հեռու գտնվող շքնաղ Թամզարա գյուղը տանիլ տեղավորելու պատրվակով, թուրքերը մեզ ճամբա հանեցին ու աքսորեցին: Մեր այն հարցումին, թե «Մեզ ո՞ւր կտանիք», ըսին՝ «Միջագետք»: Մեր մեջ չափահաս այրեր չկային, բոլորը նախօրոք սպանված էին: Եղբայրս՝ Հայկազը և Անուշավան խանճյանը, որոնք երկուքն ալ 17 տարեկան էին, իբրև «գարթ կյավուր» վար դրին ու գնդակահարեցին: Ուրով, ես, հազիվ 15 տարեկան պատանի, մեր խումբին մեջ գտնվող մանչերուն ամենեն տարեցը մնացի: Շատեր կզարմանային, թե ինչպես կըլլար, որ թուրքերը զիս ալ վար չէին դրեր, կամ՝ տեղնուտեղը գնդակահարել:

Բռնագաղթի առաջին օրը, վերը հիշած երկու պատանիներես զատ, սպանեցին նաև ծերունի կին մը, որովհետև չէր կրնար ճամբան շարունակել: Երկրորդ օրը, ձորի մը մեջ մեր քարավանը կիսեցին ու վերջին մասը հանձնեցին հոն սպասող շարդարարներու: Անոնցմե ոչ ոք ազատեցավ: Երրորդ օրը, հոգնած ու քողցած, հասանք Աղվանիս: Աղվանիսը Աշխարհ Օվայի բերրի հայ գյուղերեն մեկն էր, մյուսօրյանիստ: Իր հողե ցածրիկ տուներուն մեջեն հպարտորեն գլուխը վեր կբարձրացնէր հայոց եկեղեցին՝ իր զանգակատունով ու փեշին տակ ծվարած դպրոցով: Աքսորեր կամ ջարդեր էին բոլոր հայերը ու անոնց բնակարանները հիմա կգործածեին իբրև օթեան ճակատ գացող կամ ճակատեն ետ դարձող զինվորներու: Կարնո ճակատը պարեն կամ ուղմանյութ փոխադրող քարավաններն ալ այս գյուղին մեջ կանգ կառնեին: Ահա թե ինչու, երբ մենք հոն հասանք,

գյուղը լեցուն էր զինվորականներով: Ընդարձակ կալի մը մեջ ձգեցին մեզ, որ հանգչինք, շունչ առնենք: Ոստիկանի մը ընկերակցությամբ մեզի այցելության եկավ 8—10 տարեկան տղեկ մը: Հազված էր պզտիկ պարունի մը պես: Ըսավ, որ ինք հայ էր, բայց հիմա իր անունը Թևֆիք է ու իր «նոր հայրիկը», որ գյուղին մյուսօրին է, զինքը շատ կսիրե:

— Մայրիկդ ալ հոս, քովդ է,— հարցուցի:

— Չէ, մայրիկս գնաց, բայց նոր հայրիկս մարդ զրկեց իր ետեն, որ գտնե ու ետ բերե: Մայրս, որ ներկա էր այս խոսակցության, նեշնչվեցավ:

— Եթե այս տղան կրցած է որդեգրվելու ազատվիլ, դուն ալ կրնաս,— ըսավ ուրախությամբ:— Արդեն կկաղաս՝ ու պիտի չկրնաս շարունակել ճամբադ: Դուն աչքովդ տեսար, թե ի՞նչ կպատահի ետ մնացողներուն: Ասալ կա որ, չեմ ուզեր քեզ աղքատի, գեղացիի տալ. ծանր աշխատանքի տակ կսպանեն քեզ... Զանա՛, այս պզտիկին պես, էրկանակոա (հեղինակավոր) մեկը գտնել իբրև տեղ ու պաշտպան:

Զպատասխանեցի: Գլուխս կախած կուզայի և կմտածեի իր ըսածներուն մասին:

— Եթե այդ տղան կրցեր է մնալ, ուրեմն հայ տղաքը որդեգրելու արտոնություն կա,— եղբակացուց ան,— ուրեմն աչքդ բաց:

Նորեն չպատասխանեցի, գլուխս կախ կմտածեի: Կմտածեի, թե ինչպե՞ս կրնամ ընտանիքս լքել ու իմ կաշիս փրկության մասին մտածել... Չէ՞ որ տունին այր մարդը ես էի հիմա...

— Ինչո՞ւ շվարիք մնացեր ես, չլսեցի՞ր ըսածներս:

— Լսեցի:

— Ուրեմն...

—

Ե Ղ Ե Ո Ն Ղ

(Նկարիչ՝ Բյուզանդ Կոճամանյան, Կահիրե)

— Ինձի նայե՛, զավա՛կս, դուն դպրոցը աղգային պատմութիւն, քաջ վարդանի պատմութիւնը չե՛ս կարդացած. ան ալ, մյուս նախարարներն ալ երեսանց ուրացան իրենց կրօնն ու Աստվածը, բայց Ղևոնդ երեցը ներեց անոնց: Անոնց ներող Աստվածը բեզ ալ կներե: Կան պարագաներ, որ հարկը օրենքը կլուծե: Ամերիկա և Ռուսիա՝ աղբարներ ունիս, օր մը կազատիս ու կգտնես զանոնք... Ու անոնց կպատմես, թե թուրքերը ի՛նչ կարմիր ձյուն բերին մեր գլխուն:

— Աղեկ, ենթադրենք, թե ես թրքացա ու մնացի, բայց դո՛ւք, հարսներդ, պզտիկնե՛րը...

— Հոգ չէ, քո ներկայութենեղ օգուտ մը չկա մեզի համար, ընդհակառակը, վաղը, մյուս օր ժանդարմա մը կուգա ու կըսես. «Ինձի 5, 50, 100 ոսկի տուր, չենն տղադ կսպանեմ»: Եւ ան ատեն ես գլուխս ո՞ր քարին կընամ զարնել... Կա՛մ է, որ դուն գլխուդ ճարը նայիս: Հարսները արդեն թույն ունին հետերին. երբ տեսնեն, թե պատիվնուն պիտի դաին, կառնեն ու կազատին:

— Մա՛յր...

— Հիմա խոսք մտիկ ըրե, տղա՛ս, ու զնա գլխուդ ճարը գտիր:

Գտա միջոցը՝ առանց փնտռելու, ավելի ճիշտ՝ միջոցը եկավ ու գտավ զիս: Մոտակա աղբյուրը լվացված պահուս, թուրք կին մը հավնեցավ ինձի ու առաջարկեց, որ մուսուլման ըլլամ, որ զիս որդագրե, իր տունը տանի: Իր հետ «լա իլա իլլալահ» ըսի ու եղա իսլամ: Ի՛նչ ալ դուրին էր...

Կինը, երբ զիս հսկող ոստիկանին տարավ, որդեգրուամ վավերացնելու համար, մարդուն խելքը կտրեց ու ինք վար դրավ զիս:

— Քաղաքաբնակ այս տղան դաշտին մեջ աշխատանքի դնելով կսպաննես,— ըսավ,— ես զայն հետս կտանիմ տուն ու դպրոց կըրկեմ:

Վազեցի մորս քով՝ ուրախ լուրը տալու և իր օրհնութիւնն առնելու վերջին անգամ:

Կացավ: Բայց բացատրեց, թե ուրախութենեն է որ կուլա... Խրատներ տվավ ու գլուխս փերուն մեջ առած, սեղմեց կուրծքին ու սկսավ անհագորեն համբուրել: Անհուն կորովով իր ձեռքերը կպտտցնէր դեմքիս, ճակտիս, յատերուս վրա, կարծես ջանալով անոնց ջերմութիւնն ու կաղապարը անջնջելի կերպով դրոշմել իր փերուն մեջ, որ, երբ միտքն ու հիշողութիւնը դավաճանեին իրեն, փեր հիշե...

վերջապես արցունքներս սրբեց ու մեղմորեն հանդիմանեց զիս։

— Ի՛նչ մատ մը տղու պես կուլաս...

— Հապա դուն ինչո՞ւ կուլաս։

— Ես... Ես... Ես... Եթե լալս շատ կտեսնես ինձի, ա՛լ չեմ լար... Բայց դուն իմ վրաս մի՛ նայիր, ես մայր եմ։ Ինտո՞ր մայր ըլլալու եմ, որ չլամ... Զէ՛ որ դուն վերջինն ու հինգերորդ զավակս ես, որ կկորսցնեմ... Օտարի դուռ կձգեմ... Իմ խեղճ, իմ անբախտ, իմ անուշ ձագս... Կօրհնեմ քեզ բոլոր հոգիովս ու բոլոր սրտովս։ Թող տված կաթս հալա՛լ ըլլա... Թող բոլոր նեղություններդ ու տառապանքներդ ժամանակավոր ըլլան, քար բռնես՝ ոսկի դառնա. փուշ բռնես՝ վարդ... Հիշե՛ միշտ, թե ամեն ձմռան գարուն մը կհաջորդե՞ կրկակոխ ու ամեն ամառի ետե՛ արև մը կա... Հոգ տար ինքզինքիդ, առողջությանդ։ Կարևոր է այդ, հորատ մըն ալ։ Կրոնդ, ազգդ ու հավատքդ չմոռնա՛ս։ Մեզի համար հոգ չընե՛ս... Մենք բան մը կըլլանք... Ալեմը ինչ՞ մենք ալ ան... Ու ա՛լ մի լար։ Եթե ես կուլամ, այդ իմ կամքես անկախ է։ Ինչա՞նկ մայր ըլլամ որ չլամ...

Իր հոգնած, արևահար դեմքեն վար, կապույտ աչքերեն ծորող արցունքը ջուրի պես կհոսեր։

— Չե՛մ երթար, մայրի՛կ, ձեզ մինակ ձգած չե՛մ երթար, — պոռացի հանկարծ իր վիզը իյնալով։

— Զէ՛ մանչս, մնալը ստույգ մահ է, պետք է երթաս։ Եթե երթաս, մեռած պահու, հույսը սրտիս մեջ պիտի մեռնիմ... Ա՛լ ամեն բան հիշելու չափ մեծ ես ու խելահաս. վախ չունիմ, թե հոգիով կկորսվիս... Կօրհնեմ քեզ,

թող տված կաթս հալա՛լ ըլլա... Դուն մեզ համբուրե, մենք քեզ, ու ե՛լ, գնա՛։

Երբ իր վերջին պատվերը կատարելի վերջ կերթայի, հասավ ետեևս։

— Կեցիր անգամ մըն ալ համբուրեմ քեզ։ Վերջին անգամ մըն ալ... Իմին անբախտ, իմին օտարի դուռ ձգված ձագուկս, իմին... Իմին... Իմին... Զա՛նս, ջիկե՛րս, յավրո՞ւս...։

Այդ թվականին մոտավորապես վեց ամիս վերջ, քրդական գյուղի մը մեջ հանդիպեցաւ Արտեմիս անունով մեկ ազգականուհիս։ Անահկնկալ այս հանդիպման պատճառած հուզման ալիքն անցնելեն վերջ, հարցուցի, թե գիտե՞, թե ի՛նչ եղան մերիները, մայրս...

— Մինչև էկին մեզի հետ էր, — ըսավ, — հարսներն ու թոռները շուրջը հավաքած, մինչև հոն եկավ մեզի հետ։

Լռեց։

— Վերջը, — հարցուցի սիրտս սեղմած։

— Ա՛լ լուր չունիմ, վերջեն լուր չունիմ։

— Ինձմե մի՛ պահեր, սուտ մի՛ խոսիր։

— Իրավ կըսեմ, Արամ աղբար, լուր չունիմ. եթե սուտ եմ, թո՛ղ աչքս բռնա, թո՛ղ Աստված հոգիս առնե... Զէ՛, մի՛ նայիր ինձի այդպես, խաչ որ լուր չունիմ... Այնպես իրաւանցում էր, այնպես սարսափելի...

Հասկցաւ լուր ունեւ։ Գիտեր։

Բայց չէր կրնար, չէր ուզեր արտասանել ահաւոր բառը, — Եփրա՛տը։

Եփրա՛տը, հարյուր հազարներու ջրեղեն գերեզմանը...։

